

## WSTĘP

Celem pracy jest zbadanie zagadnienia polskiej ewakuacji wojskowej przez Hiszpanię i Andorę podczas II wojny światowej, w latach 1940–1944. Oficerowie i inni żołnierze Wojska Polskiego przechodzili przez to iberyjskie państwo i pirenejskie księstwo w drodze z Francji do odtwarzających się w Wielkiej Brytanii Polskich Sił Zbrojnych. Ramy czasowe studium zostały wyznaczone początkiem masowego exodusu Polaków za Pireneje w czerwcu 1940 r. oraz lądowaniem aliantów w Normandii i wyzwoleniem Francji cztery lata później.

Koncepcja przeprowadzenia badań na temat ewakuacji polskich wojskowych przez Hiszpanię i Andorę zrodziła się po podjęciu przez autora niniejszego opracowania studiów nad stosunkami polsko-hiszpańskimi w okresie II wojny światowej. Analiza pobytu Polaków w obozie internowania w Miranda de Ebro w latach 1940–1945 oraz powstania związanej z tym negatywnej, czarnej legendy tego miejsca odosobnienia, która kształtowała się zarówno podczas konfliktu, jak i po jego zakończeniu, była niemożliwa bez przeprowadzenia odpowiednich badań dotyczących ewakuacji przez Pireneje. Powstała monografia przedstawia także polityczne relacje polsko-hiszpańskie tej doby<sup>1</sup>.

W niezwykle krwawej wojnie domowej z lat 1936–1939 zwyciężyła antyrewolucyjna Hiszpania „narodowa”, pokonując lewicowe siły „republikańskie”. Okres II wojny światowej, w którym przez to państwo przeszły tysiące Polaków, stanowił trudny czas tzw. *posguerra* (postwojny, w odniesieniu do konfliktu wewnętrznego), naznaczony odbudową zrujnowanego kraju i dotkliwie odczuwanymi brakami w zaopatrzeniu. Po wybuchu konfliktu światowego gen. Francisco Franco Bahamonde oficjalnie ogłosił ścisłą neutralność. W czerwcu 1940 r. zmieniono tę formułę na status strony niewojującej (*non-belligerent*), aczkolwiek wyraźnie sprzyjającej państwom Osi. Do dziś trwa często zideologizowany

---

<sup>1</sup> J.S. Ciechanowski, *Czarna legenda Mirandy. Polacy w hiszpańskim obozie internowania w Miranda de Ebro 1940–1945*, wyd. uzup. i popr., Warszawa 2021.

i upolityczniony konflikt o to, co spowodowało, że Madryt ostatecznie do wojny nie przystąpił. Dyskurs ten jest częścią hiszpańskiego (i nie tylko) sporu o starcie wewnętrzne z lat 1936–1939 i jego skutki. Od 1941 r., po ataku Niemiec na Sowiety, Hiszpania pozostawała w złożonej sytuacji. Zachowano neutralność w wojnie między Niemcami i Włochami a Wielką Brytanią. Berlinowi pamiętano pomoc z lat 1936–1939, lecz musiano za nią słono płacić, poza tym w wyniku paktu Ribbentrop–Mołotow przysł mit o nieprzejeźdzanym antykomunizmie niemieckiej dyktatury, czego gen. Franco – jak się wydaje – nigdy Hitlerowi nie zapomniął. Równocześnie część elity nowej Hiszpanii znajdowała się pod dużym wrażeniem potęgi Trzeciej Rzeszy, niektóre zaś jej sektory nawoływały wprost do czynnego udziału w konflikcie. Z faszystowską Italią zachowano przyjazne relacje, chociaż swoje robiły zadrażnienia z okresu wojny domowej oraz świadomość umiarkowanej wartości sił zbrojnych Włoch. Londynu i Waszyngtonu nie darzono pozytywnymi uczuciami, co wynikało z melanzu starych, historycznych porachunków z krytyką liberalnych demokracji, w ramach których decydującą rolę odgrywały siły wskazywane przez hiszpańskich prawicowych ideologów jako negatywne. Z drugiej strony Madryt był uzależniony od anglosaskich dostaw ropy naftowej i zbóż. Wejście Stanów Zjednoczonych Ameryki do wojny tylko spotęgowało dylematy Caudillo. Nie zawahał się on jednak wcześniej czynnie, choć w rzeczywistości dość symbolicznie, wesprzeć Berlin w konflikcie z Sowietami za pomocą Niebieskiej Dywizji, formacji oficjalnie ochotniczej, która walczyła na froncie wschodnim u boku Niemców, m.in. pod Leningradem. Gdy szala zwycięstwa zdawała się przechylać na stronę aliantów, Hiszpania dokonała kolejnej wolty, nieformalnie powracając jesienią 1943 r. do ścisłej neutralności. Rozpoczynała się bardzo niebezpieczna dla reżimu gen. Franco gra, w której istniało zagrożenie międzynarodową interwencją w celu jego obalenia, do czego ostatecznie nie doszło. W kontekście hiszpańskiego udziału w światowym konflikcie nie powinno się również zapominać o pewnej, raczej symbolicznej liczbie lewicowców walczących przeciwko państwom Osi, podobnie jak o ofiarach eksterminacyjnych działań Trzeciej Rzeszy<sup>2</sup>.

---

<sup>2</sup> *Ibidem*, s. 20–21; zob. szerzej: S.G. Payne, *Franco y Hitler. España, Alemania, la Segunda Guerra Mundial y el Holocausto*, trad. J. Cuéllar Menezo, Madrid 2008; E. Sáenz-Francés San Balomero, *Entre la Antorcha y la Esvástica. Franco en la encrucijada de la II Guerra Mundial*, San Sebastián de los Reyes 2009; X. Moreno Juliá, *Hitler y Franco. Diplomacia en tiempos de guerra (1936-1945)*, Barcelona 2007; D. Smyth, *Diplomacy and Strategy of Survival. British Policy and Franco's Spain, 1940-41*, Cambridge 1986; B. Kaczorowski, *Churchill i Franco. Hiszpania w polityce Wielkiej Brytanii w okresie drugiej wojny światowej*, Warszawa 2014; *idem*, *Franco i Stalin. Związek Sowiecki w polityce Hiszpanii w okresie drugiej wojny światowej*, Łódź–Kraków 2016; por. C.J.H. Hayes, *Wartime Mission in Spain 1942-1945*, New York 1946; Rt. Hon. Sir S. Hoare, D.C.L., L.L.D., D.Litt., Viscount Templewood, *Ambassador on Special Mission*, London 1946;

Stan badań na temat polskiej ewakuacji wojskowej przez Hiszpanię i Andorę w czasie II wojny ogranicza się do wspomnianej publikacji naszego autorstwa o masowym zetknięciu się tysięcy Polaków z tymi krajami, zwłaszcza zaś pierwszym z nich. Zaprezentowano w niej 68-stronicowy zarys tego zagadnienia, decydując się na jego szczegółowe przedstawienie w osobnej monografii, co zresztą zapowiedziano<sup>3</sup>. Jest to pierwsza próba analizy tego tematu. Do tej pory pojawiały się różnego rodzaju przyczynki dotyczące ewakuacji przez Pireneje, jak m.in. artykuł o przerzucie w latach 1942–1943 związanych z łamaniem niemieckiej maszyny szyfrującej Enigma oficerów i pracowników Ekspozytury „300” Oddziału Informacyjno-Wywiadowczego Sztabu Naczelnego Wodza, a także o roli Polskiej Misji Morskiej w Gibraltarze w wydobywaniu żołnierzy z Francji<sup>4</sup>.

Plany opracowania tematu ewakuacji wojskowej z tego ostatniego państwa do Wielkiej Brytanii pojawiły się już po zakończeniu II wojny światowej. Polski oficer czasu wojny inż. Zygmunt Kiersnowski przymierzał się do tego zadania na emigracji w Argentynie. Jego planowana monografia zatytułowana *Drogi i postoje na szlaku Francja–Anglia*, obejmująca całokształt przerzutów, które autor zresztą sam współorganizował, nigdy nie ujrzała światła dziennego<sup>5</sup>. Podobnie nie zrealizował swoich zamiarów ks. Antoni Liedtke, wybitny polski i kaszubski kapłan diecezji chełmińskiej na Pomorzu, historyk Kościoła, znawca sztuki, zasłużony dla polskiej kultury, ale co najważniejsze – naoczny świadek masowego pobytu rodaków w Hiszpanii w latach II wojny światowej, który niezrównanie

---

R. Serrano Suñer, *Entre Hendaya y Gibraltar*, Madrid 1947; *idem*, *Entre el silencio y la propaganda, la Historia como fue. Memorias*, Barcelona 1977; H. Saña, *El franquismo sin mitos. Conversaciones con Serrano Suñer*, Barcelona 1981.

<sup>3</sup> J.S. Ciechanowski, *Czarna legenda*, s. 206–273.

<sup>4</sup> *Idem*, *Ewakuacja oficerów i pracowników Ekspozytury „300” Oddziału Informacyjno-Wywiadowczego Sztabu Naczelnego Wodza z Francji przez Hiszpanię i Portugalię do Wielkiej Brytanii (1942–1943)*. Stan badań, w: *Wywiad i kontrwywiad wojskowy II RP. Z działalności Oddziału II SG WP*, t. IX, red. T. Dubicki, Łomianki 2019, s. 23–61; J.S. Ciechanowski, *Miranda – etap ewakuacji żołnierzy polskich*, w: *Studia polsko-hispańskie. Wiek XX*, red. J. Kieniewicz, Warszawa 2004, s. 179–185; W. Grabowski, *Polska Misja Morska w rejonie Morza Śródziemnego w czasie II wojny światowej*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy” 2015, nr 16 (67)/2 (252), s. 91–106; zob. także: M. Bielak, *Ewakuacja żołnierzy polskich z Francji do Wielkiej Brytanii i Afryki Północnej w latach 1940–1941*, w: *Letnia szkoła historii najnowszej 2008. Referaty*, red. M. Bielak, Ł. Kamiński, Warszawa 2009, s. 13–19.

<sup>5</sup> Archiwum Diecezjalne w Pelplinie (dalej: ADP), Dział Akt Personalnych i Spuścizn, Spuścizna ks. inf. dr. Antoniego Liedtkego (dalej: SAL), Korespondencja w związku z artykułem „Prawda o polskich żołnierzach internowanych w Miranda de Ebro” (dalej: KPME), Z. Kiersnowski do ks. A. Liedtkego, Don Torcuato 5 IX 1978 (Kiersnowski zwracał uwagę na brak danych o pracy wojskowej placówki ewakuacyjnej w Hiszpanii); zob. także: B.A. Wysocki, *Miranda de Ebro*, „Perspektywy. Ilustrowany Tygodnik Polityczno-Informacyjny”, R. 11, nr 35 (522), Warszawa 31 VIII 1979, s. 28; W. Iwaniuk, *Ostatni romantyk. Wspomnienie o Józefie Łobodowskim*, oprac., wstęp, nota i przypisy J. Kryszak, Toruń 1998, s. 36.

zasłużył się w opiece nad polskimi wojskowymi oraz cywilami. W 1978 r. duchowny notował: „o naszych rodakach, i tych w Mirandzie, i tych w więzieniach, i tych w kryjówkach ewakuacyjnych, i tych na wolności przebywających w Hiszpanii można by pisać całe tomy. Ich dzieje, oparte na pełnym materiale źródłowym, rozproszonym po dziesiątkach archiwów, czekają na swego historyka”<sup>6</sup>. W latach 70. i 80. XX w. ks. Liedtke zamierzał przygotować do druku pamiętnik wojenny z lat 1940–1946 pt. *W sutannie i mundurze*, traktujący o jego pracy w Hiszpanii i Szkocji, oparty na 24 zeszytach zapisków wspomnień z tego pierwszego kraju. Nie starczyło mu jednak „zdrowia i czasu”, czego sam się obawiał, jak pisał w jednym z listów<sup>7</sup>. O ile kapłan dostał się do Hiszpanii legalnie i nie znał z autopsji ewakuacji przez Pireneje, o tyle wiele do powiedzenia miał w kwestii przechodzenia polskich wojskowych przez Madryt, a więc często kluczowego etapu zakonspirowanej albo legalnej ewakuacji. Pomimo tego, że obydwaj wspomniani świadkowie historii nie zrealizowali swoich zamiarów wydawniczych, pozostawili po sobie cenne świadectwa, o czym piszemy niżej.

W wyniku zakrojonych na szeroką skalę kwerend archiwalnych i bibliotecznych okazało się, że materiał źródłowy na temat ewakuacji polskich wojskowych przez Hiszpanię i Andorę jest także niezwykle obfity, a liczne instytucje i konkretne osoby pozostawiły bardzo obszerną dokumentację. Są to setki raportów, sprawozdań, listów, wzmianek oraz innych polskich śladów w Pirenejach i na Półwyspie Iberyjskim o różnej wartości. Treści w nich zawarte były często sprzeczne czy mylące, odnosiły się do zasłyszanych legend i mitów, które przedstawiano jako sprawy znane z autopsji. Inne dokumenty były rzeczowe, zwięzłe, dotyczyły wyłącznie suchych faktów, które dany autor znał z własnego doświadczenia. Przy takim ogromie źródeł opracowanie naukowe zagadnienia przypominało mozolne układanie znacznych rozmiarów obrazu składającego się z puzzli czy skomplikowanej mozaiki rozproszonych zdarzeń, zjawisk, interakcji. Było to zadanie trudne i wymagające długotrwałych badań. Dopiero efekt prac pozwolił na przeprowadzenie tam, gdzie dysponowano odpowiednim materiałem źródłowym, analizy i wyjście poza często stosowane przy tak zagmatwanych zagadnieniach relacjonowanie tego, co mówią wyrwane z kontekstu źródła, oraz wyciąganie przedwczesnych wniosków.

Ze składnic akt, z których korzystaliśmy, na pierwsze miejsce wybija się Archiwum Instytutu Polskiego i Muzeum im. gen. Sikorskiego w Londynie, podstawowe źródło materiałów dotyczących polskiego wysiłku wojennego

<sup>6</sup> Ks. A. Liedtke, *Prawda o polskich żołnierzach internowanych w Miranda de Ebro*, w: *Kościół katolicki na ziemiach Polski w czasie II wojny światowej*, t. VII: *Materiały i studia*, z. III, red. ks. F. Stopniak, Warszawa 1978, s. 394.

<sup>7</sup> ADP, SAL, KPME, ks. Liedtke do Z.J. Ryna, Pelplin 23 VI 1987; *ibidem*, ks. dr A. Liedtke, *Pamiętnik Wojenny* (dalej: PW); zob. także: *ibidem*, Akta Personalne ks. inf. dr. Antoniego Liedtkego, cz. II (poł. 1946–1994), ks. Liedtke do S. Podlewskiego, Pelplin 5 VII 1971.

i walki o niepodległość RP w okresie II wojny światowej. W odniesieniu do interesującego nas tematu udało się zgromadzić niezwykle bogatą dokumentację pochodzącą przede wszystkim z fundamentalnych akt Sztabu Naczelnego Wodza i Ministerstwa Spraw Wojskowych / Ministerstwa Obrony Narodowej, w których należy wyróżnić podzespoły Oddziału I Organizacyjnego Sztabu oraz Biura Ogólno-Organizacyjnego MON, bezpośrednio zajmujących się ewakuacją wojskową. Ze spuścizn po cywilnych urzędach rządowych najważniejsze były akta Poselstwa RP w Madrycie, Ministerstwa Spraw Wewnętrznych i Ministerstwa Spraw Zagranicznych w Londynie, a z osobowych zwłaszcza kolekcja Adama Zielińskiego, zawierająca bardzo liczne i interesujące materiały o ewakuacji przez Hiszpanię, Andorę i Portugalie.

Ważne były również poszukiwania w Archiwum Diecezjalnym w Pelplinie, w którym znajduje się nieuporządkowana spuścizna ks. inf. dr. Antoniego Liedtkego. Pomorski kapłan zachował obfitą dokumentację z okresu hiszpańskiego, w tym część akt urzędowych, korespondencję oraz inne materiały. Do kluczowych archiwów należy także zaliczyć spuściznę po Marianie Szumlakowskim, pośle RP w Hiszpanii w latach 1935–1944, szczególnie w odniesieniu do jego korespondencji prywatnej i urzędowej oraz zapisków prowadzonych nieregularnie w formie dziennika. Cenne źródła na temat polskiej ewakuacji wojskowej przez Hiszpanię i Andorę znajdują się w materiałach pozostałych po Wandzie Tozer z domu Morbitzer, wieloletniej urzędnicze Konsulatu Honorowego RP w Barcelonie, a ponadto w spuściznie po Henryku Vogcie, „mirandczyku”, a więc w czasie II wojny światowej internowanym w hiszpańskim obozie w Miranda de Ebro.

Do polskich archiwów, w których odnaleźliśmy istotne dokumenty, relacje i korespondencje dotyczące ewakuacji przez Hiszpanię i Andorę należą też: Biblioteka Polska w Paryżu, Biblioteka Jagiellońska w Krakowie, Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej – Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, Studium Polski Podziemnej oraz Archiwum Instytutu Józefa Piłsudskiego w Londynie. Uzupełniający materiał znajduje się w następujących polskich składnicach dokumentów: Archiwum Instytutu Józefa Piłsudskiego oraz Bibliotece i Archiwum im. Alfreda Jurzykowskiego Polskiego Instytutu Naukowego w Ameryce w Nowym Jorku, Centralnym Archiwum Wojskowym Wojskowego Biura Historycznego im. gen. broni Kazimierza Sosnkowskiego w Warszawie-Rembertowie, Archiwum Akt Nowych, Archiwum Zakładu Historii Ruchu Ludowego oraz Archiwum Urzędu do Spraw Kombatantów i Osób Represjonowanych w Warszawie, Archiwum Emigracji Biblioteki Uniwersyteckiej Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu, Bibliotece Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu, a także w Spuściznie Józefa hr. Potockiego w Madrycie. Łącznie wykorzystano materiały z 19 archiwów, bibliotek i zbiorów polskich, w tym 8 za granicą.

Na potrzeby opracowania przeprowadzono również kwerendy w zagranicznych składnicach akt. Dokumentację o istotnym znaczeniu odnaleziono w: Głównym Archiwum Wojskowym w Guadalajarze (Archivo General Militar de Guadalajara), w którym jest przechowywane m.in. 15 247 teczek osobowych cudzoziemców internowanych podczas wojny w obozie w Miranda de Ebro; Archiwum Głównym Ministerstwa Spraw Zagranicznych (Archivo General del Ministerio de Asuntos Exteriores) w Madrycie, którego dokumentacja historyczna została w międzyczasie w dużej części przekazana do Archiwum Głównego Administracji (Archivo General de la Administración) w Alcalá de Henares; Archiwum Okręgu Wysoka Empordà (Arxiu Comarcal de l'Alt Empordà) w Figueres; Archiwum Politycznym Urzędu Spraw Zagranicznych (Politisches Archiv des Auswärtigen Amts) w Berlinie; brytyjskich Archiwach Narodowych (The National Archives) w Kew pod Londynem oraz amerykańskich Archiwach Narodowych i Administracji Zasobów Dokumentalnych (The National Archives and Records Administration) w College Park pod Waszyngtonem. Wykorzystano również opublikowane dokumenty na temat polskiej ewakuacji wojskowej głównie przez Andorę, pochodzące z tajnego i generalnie zamkniętego archiwum brytyjskiej Tajnej Służby Wywiadowczej (Secret Intelligence Service, SIS, także MI6)<sup>8</sup>. Na początku bieżącego stulecia zostały one wyjątkowo udostępnione Polsko-Brytyjskiej Komisji Historycznej do Spraw Dokumentacji Działalności Polskiego Wywiadu w II Wojnie Światowej i Jego Współdziałania z Wywiadem Brytyjskim, powołanej przez premierów Polski i Wielkiej Brytanii: Jerzego Buzka i Tony'ego Blaira.

Pomocniczy charakter miały kwerendy w: Bibliotece i Archiwach Instytutu Hoovera (Hoover Institution Library & Archives) w Stanfordzie, Głównym Archiwum Wojskowym w Ávili (Archivo General Militar de Ávila), Archiwum Fundacji Narodowej im. Francisco Franco (Archivo de la Fundación Nacional Francisco Franco), Ośrodku Dokumentacyjnym Głównego Biura Hiszpańskiego Czerwonego Krzyża (Centro de Documentación de la Oficina Central de la Cruz Roja Española), Archiwum Głównym Generalnej Dyrekcji Policji (Archivo General de la Dirección General de la Policía), Archiwum Głównym Ministerstwa Spraw Wewnętrznych (Archivo General del Ministerio del Interior), hiszpańskim Narodowym Archiwum Historycznym (Archivo Histórico Nacional) w Madrycie, portugalskim Archiwum Narodowym Torre do Tombo (Arquivo Nacional da Torre do Tombo) w Lizbonie, Ośrodku Dokumentacji Historycznej Francuskiego Czerwonego Krzyża (Service de la documentation historique de la Croix-Rouge française) w Paryżu, francuskich Archiwach

---

<sup>8</sup> *Polsko-brytyjska współpraca wywiadowcza podczas II wojny światowej. Intelligence Co-operation Between Poland and Great Britain During World War II*, t. II: *Wybór dokumentów. Documents, wybór i oprac. / selected and ed. by J.S. Ciechanowski*, Warszawa 2005, s. 970–1000.

Narodowych (Archives nationales) w podparyskim Pierrefitte-sur-Seine, Ośrodku Dokumentacji Personelu Wojskowego (Centre des archives du personnel militaire) w Pau, Bibliotece Pamięci Marksa (Marx Memorial Library) w Londynie oraz Rosyjskim Państwowym Archiwum Wojskowym (Rossijskij gosudarstwiennyj wojennyj archiw) w Moskwie. Łącznie wykorzystano 19 nie-polskich składnic dokumentów, co razem z rodzimymi daje liczbę 38 archiwów, bibliotek i zbiorów.

Monografia ta nie pretenduje do pozycji ostatecznego głosu nauki w sprawie polskiej ewakuacji wojskowej przez Hiszpanię i Andorę w czasie II wojny światowej. Jest to nieosiągalne m.in. z uwagi na utrudniony dostęp do niektórych materiałów archiwalnych albo w ogóle jego brak. Problem dotyczy m.in. możliwości masowego, bezpośredniego skorzystania z dokumentacji personalnej żołnierzy Polskich Sił Zbrojnych, którzy po zakończeniu II wojny pozostali na wychodźstwie, przechowywanej w brytyjskim Archiwum Ministerstwa Obrony (Sekcja Polska, Ministry of Defence – APC Polish Enquiries) w bazie lotniczej Northolt, a także teczek osobowych polskich uchodźców w archiwum hiszpańskiego Ministerstwa Spraw Wewnętrznych, gdzie dostęp do tego typu materiałów jest udzielany dopiero 25 lat po śmierci danej osoby, i to po odpowiednim udokumentowaniu tego faktu – ponadto kwerendy w tej składnicy akt (które dotyczą też archiwum policji i Gwardii Cywilnej) załatwia się korespondencyjnie. Jak na razie nie ma możliwości zapoznania się z częścią hiszpańskiej dokumentacji wojskowej, zarówno instytucjonalnej, jak i personalnej, podobnie jak z brytyjskimi protokołami przesłuchań przybywających do Wielkiej Brytanii oficerów i innych żołnierzy. Analogicznie różne partie akt władz portugalskich nie były jeszcze odtajnione podczas przeprowadzonej przez nas w Lizbonie kwerendy. Nie jest dostępna całość wojennej dokumentacji polskiego wywiadu, który z natury rzeczy śledził zagadnienie ewakuacji. Zdaniem władz brytyjskich, przekazane po wojnie archiwa „dwójki” uległy zniszczeniu, w co trudno uwierzyć – najbardziej prawdopodobne jest ich rozproszenie w niedostępnym dla historyków – z wyjątkami, jak ten omówiony powyżej, oraz w przypadku oficjalnych dziejopisów – archiwum Secret Intelligence Service. Zachowała się tylko niewielka część dokumentacji Oddziału II Sztabu Naczelnego Wodza przechowywana w Archiwum Instytutu Sikorskiego w Londynie, także pochodząca z kolekcji prywatnych, jak również korespondencja „dwójki” w zespołach innych instytucji. Niewątpliwie cenne materiały pozostają w dalszym ciągu w rękach prywatnych, czekając na odkrycie.

Relacje polskich wojskowych oraz zaangażowanych w przerzuty cywilów, które zostały wykorzystane w tym opracowaniu, okazują się nader liczne. Przekazy te są mniej lub bardziej obszerne, pisane w rozmaitych okresach, różnią się też znacznie między sobą. Do najbardziej wartościowych, a niewydanych drukiem, należą świadectwa autorstwa wspomnianego Zygmunta

Kiersnowskiego<sup>9</sup> oraz Jarosława Głowackiego<sup>10</sup>. Interesujące i zawierające cenne informacje są memuary, szczegółowe raporty, sprawozdania i meldunki Józefa Węgrzyna<sup>11</sup>, Andrzeja Liebicha<sup>12</sup>, Stanisława Snarskiego<sup>13</sup>, Władysława Brodnickiego<sup>14</sup>, Wiktora Garczorza<sup>15</sup>, Włodzimierza Dulniaka<sup>16</sup>, Adama Barszczewskiego<sup>17</sup>, Norberta Fethkego<sup>18</sup>, Władysława Parylaka<sup>19</sup>, Zygmunta Zubrzyckiego<sup>20</sup>, Tadeusza Rakusa-Suszczeńskiego<sup>21</sup>, Olgierda Jabłońskiego<sup>22</sup>, Stanisława

<sup>9</sup> Spuścizna Henryka Vogta, Warszawa (dalej: SHV), [Z. Kiersnowski], *Wspomnienia wojenne stryja Zygmunta*, 1964–1966; zob. także: Z. Kiersnowski, *Korespondencja. Prawda o Mirandzie*, „Wiadomości Polskie, Polityczne i Literackie. Tygodnik. The Polish News”, R. IV, Nr. 38 (184), Londyn 19 IX 1943, s. 4; *idem*, *Listy do redakcji. Do tych co w drodze z Francji do Wojska Polskiego w Wielkiej Brytanii przeszli przez Hiszpanię*, „Kultura. Szkice. Opowiadania. Sprawozdania” 1977 listopad, nr 11 (362), s. 138; K. Kalinowska, J. Moskwa, *Z cyklu: polskie życiorysy. Budowniczy Vogt*, „Słowo Powszechne”, nr 128 (8866), Warszawa 4 VI 1975, s. 4; J. Roszko, *Trzyście portretów*, Warszawa 1976, s. 63–80.

<sup>10</sup> Archiwum Instytutu Polskiego i Muzeum im. gen. Sikorskiego, Londyn, Wielka Brytania (dalej: AIPMS), Sztab Naczelnego Wodza i Ministerstwo Spraw Wojskowych / Ministerstwo Obrony Narodowej, 1939–1948 (1948–1990 na uchodźstwie) (dalej: SNW), sygn. A.XII.4/160, „Jarosław” (por. J. Głowacki), *Zwięzły szkic przebiegu wypadków, wysiłków i wyników pracy Plac[ówki] Ewak[uacji] Nielegal[nej] w Hiszpanii za rok – 1942*, Madryt 31 XII 1942.

<sup>11</sup> *Ibidem*, sygn. A.XII.4.

<sup>12</sup> *Ibidem*, sygn. A.XII.4/135, płk dypl. A. Liebich, szef BOO MON, *Synteza dorobku ewakuacyjnego Polskich Sił Zbrojnych (Referat na konferencję prasową 15.IV.43)*, b.m. i d.

<sup>13</sup> *Ibidem*, Akta osobowe i organizacji na uchodźstwie, Kolekcja kpt. Stanisława Snarskiego (dalej: KSS), sygn. KOL. 52/1, kpt. dypl. S. Snarski, *Meldunek*, b.m. 5 III 1943.

<sup>14</sup> *Ibidem*, Kolekcja dr. Adama Zielińskiego (dalej: KAZ), sygn. KOL. 359/8, rtm. W. Brodnicki, *Sprawozdanie z pracy ewakuacyjnej na terenie Francji*, b.m. 25 V 1944.

<sup>15</sup> Archiwum Instytutu Pamięci Narodowej – Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu (dalej: AIPN), Okręgowa Komisja Badania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu – Instytut Pamięci Narodowej w Krakowie 1984–1991 (dalej: OKBZpNP IPN), sygn. Kr 1/2229, t. I–II, W. Garczorz, wspomnienia, b.m. 1989.

<sup>16</sup> AIPMS, Kolekcja kpt. Włodzimierza Dulniaka (dalej: KWD), sygn. KOL. 159/1, kpt. dypl. w st. spocz. W. Dulniak, *Na marginesie „Wspomnień z pobytu w obozie Miranda w latach 1940–1943”*, b.m. 25 IV 1976.

<sup>17</sup> *Ibidem*, KAZ, sygn. KOL. 359/5, A. Barszczewski, *Miranda de Ebro*, b.m. i d. [1943].

<sup>18</sup> *Ibidem*, dr N. Fethke, *Memoriał w sprawie Mirandy*, Lizbona 22 IX 1942.

<sup>19</sup> *Ibidem*, SNW, sygn. A.XII.4/169, por. W. Parylak, *Sprawozdanie*, Londyn 11 XI 1942.

<sup>20</sup> Z. Zubrzycki, *Notatka dla p. Ambasadora R.P. w Madrycie. Poselstwo R.P. w Hiszpanji w czasie 2-ej Wojny Światowej*, Madryt 10 V 1992.

<sup>21</sup> T. Rakusa-Suszczeński, *Wspomnienia. Kronika życia autora*, cz. IV: *Francja–Hiszpania–Portugalia. Lata 1942–1943*, Warszawa 1972.

<sup>22</sup> Centralne Archiwum Wojskowe Wojskowego Biura Historycznego im. gen. broni Kazimierza Sosnkowskiego w Warszawie-Rembertowie (dalej: CAW WBH), Materiały przekazane z Wojskowego Biura Badań Historycznych (dalej: WBBH), Kolekcja II „Wojna obronna Polski 1939” (dalej: Kolekcja II), sygn. IX.2.53.25, O. Jabłoński, *Żołnierze PSZ w obozie koncentracyjnym Miranda de Ebro (Hiszpania) w latach 1940–1943 (Relacja byłego więźnia)*, b.m. i d.



Radeckiego<sup>23</sup>, Stefana Siemieńskiego<sup>24</sup>, Leona Szpinagowicza<sup>25</sup>, Napoleona Segiedy<sup>26</sup>, Henryka Pawlikiewicza<sup>27</sup>, Tadeusza Koryckiego, Jana Czarnockiego<sup>28</sup>, Ernesta Niewiema<sup>29</sup>, Jana Ostrowskiego<sup>30</sup>, Mariana Piotrowskiego<sup>31</sup>, Wojciecha Żylińskiego<sup>32</sup>, Ryszarda Nuszkieвича<sup>33</sup>, a także relacje i listy osób, które albo same były ewakuowane, albo brały udział w organizacji przerzutów: Zbigniewa Stanisława Kowalskiego, Karoliny Babeckiej, Elżbiety Zawackiej, Józefa Łysakowskiego oraz Zofii Snawadzkiej. Zdecydowanie bardziej wartościowe były dla przedstawianego opracowania relacje sporządzane niedługo po zakończeniu ewakuacji, w odróżnieniu na ogół od tych pisanych po latach.

Ze wspomnień drukowanych w kraju i za granicą na czoło wybijają się wydane w 1973 r. w Warszawie Z „Ewą” przez Pireneje autorstwa Tadeusza Rubacha, który w latach 1943–1944 służył w polskiej Placówce Ewakuacyjnej „Ewa” w Pirenejach, będąc jednym z głównych realizatorów przerzutów przez Andorę i Hiszpanię<sup>34</sup>. Wykorzystano także memuary i relacje Karola Marcinkowskiego

---

<sup>23</sup> Biblioteka Jagiellońska, Uniwersytet Jagielloński, Kraków (dalej: BJ), Zbiory Sekcji Rękopisów (dalej: ZSR), sygn. 9866 III, S.K. Radecki, *Przez Pireneje i Gibraltar. Wspomnienia z drugiej wojny światowej*.

<sup>24</sup> AIPMS, SNW, sygn. A.XII.22/44, ppor. rez. S. Siemieński, *Sprawozdanie z przejścia przez Hiszpanię z Francji do Portugalii*, Londyn 25 VII 1941.

<sup>25</sup> *Ibidem*, KAZ, sygn. KOL. 359/4, sap. z cenz. L. Szpinagowicz, *Uwagi dotyczące polskiej placówki ewakuacyjnej w Madrycie*, Gibraltar 11 II 1942.

<sup>26</sup> *Ibidem*, SNW, sygn. A.XII.4/140, kpr. pchor. N. Segieda, *Raport ze spostrzeżeń dotyczących ewakuacji z Francji i Hiszpanii*, b.m. i d.

<sup>27</sup> *Ibidem*, KAZ, sygn. KOL. 359/10, H. Pawlikiewicz, *Droga z Warszawy do Madrytu*, b.m. i d.

<sup>28</sup> *Ibidem*, sygn. KOL. 359/4, raporty T. Koryckiego i J. Czarnockiego, b.m. i d.

<sup>29</sup> *Ibidem*, SNW, sygn. A.XII.4/140, kpr. pchor. E. Niewiem, *Ewakuacja z Madrytu*, b.m. i d.

<sup>30</sup> *Ibidem*, Rękopisy i maszynopisy (dalej: RM), sygn. B.800, por. J. Ostrowski do MSWojsk, *Meldunek*, Lizbona 4 VIII 1940.

<sup>31</sup> *Ibidem*, SNW, sygn. A.XII.4/170, cz. I, M. Piotrowski, *Sprawozdanie z podróży przez Hiszpanię oraz uwagi na temat ewakuacji spisane na pol[ecenie] p. mjr. Kamińskiego*, Londyn 18 XII 1941.

<sup>32</sup> [W. Żyliński], *Récit détaillé d'une évasion réussie*, b.m. 1987.

<sup>33</sup> R. Nuszkiewicz, *Uparci*, Warszawa 1983; zob. także: AIPMS, SNW, sygn. A.XII.4/170, por. Zdziechowski, *Sprawozdanie z możliwości ewakuacyjnych z Francji do Hiszpanii i Portugalii, Marokka, Tangieru względnie Gibraltar*, b.m. i d. [1941] (autor sprawozdania miał na imię Jan albo Stanisław [R. Rybka, K. Stepan, *Awanse oficerskie w Wojsku Polskim 1935–1939*, Kraków 2003, s. 122, 251]); AIPMS, KAZ, sygn. KOL. 359/4, ppor. rez. R. Majewski, *Uwagi dotyczące polskiej placówki ewakuacyjnej w Madrycie*, Gibraltar 11 II 1942 (autor uwag miał na imię Roman, Roman Bolesław albo Ryszard Apoloniusz – zob. R. Rybka, K. Stepan, *Awanse*, s. 66, 187, 204).

<sup>34</sup> T. Rubach, *Z „Ewą” przez Pireneje*, Warszawa 1973; zob. także: Zbiory autora, Warszawa–Sopot (dalej: ZA), kopie dokumentów T. Rubacha, przekazane przez śp. J. Rubach-Kuczewską (oryginały w: Muzeum II Liceum Ogólnokształcącego im. Stefana Batorego w Warszawie).

(zwracają uwagę niezwykle drobiazgowo opisy ucieczek polskiego oficera)<sup>35</sup>, Antoniego Liedtkego<sup>36</sup>, Juliusza Kleeberga<sup>37</sup>, Mieczysława Zygfryda Słowikowskiego<sup>38</sup>, Alfonsa Jacewicza<sup>39</sup>, Zygmunta Nowickiego<sup>40</sup>, Romana Czerniawskiego<sup>41</sup>, Mariana Rejewskiego<sup>42</sup>, Henryka Zygalskiego<sup>43</sup>, Bolesława Antoniego

<sup>35</sup> K. Marcinkowski, *Po polską broń*, Pittsburgh, Pa. b.r. [c. 1949].

<sup>36</sup> Ks. A. Liedtke, *Prawda o polskich żołnierzach*, s. 353–394; *idem*, *Gwiazdka w Miranda de Ebro*, „Tygodnik Powszechny. Katolickie Pismo Społeczno-Kulturalne”, R. XX, nr 52 (935), Kraków 25 X 1966, s. 10; *idem*, *Dyplomacja watykańska a Polacy internowani w Hiszpanii podczas wojny*, „Więź” 1979 luty–marzec, R. XXII, nr 2–3 (250–251), s. 145–151; *idem*, *Wojenne losy biskupa chełmińskiego Stanisława Wojciecha Okoniewskiego 1939–1944*, Pelplin 1983; *idem*, *Saga pelplińskiej Biblii Gutenberga*, wyd. III, Pelplin 1988; *idem*, *Okoniewski Stanisław Wojciech (1870–1944)*, w: *Polski Słownik Biograficzny* (dalej: PSB), t. XXIII/4, z. 99, Wrocław 1978, s. 693–696; zob. także: A. Nadolny, *Antoni Liedtke*, w: *Słownik biograficzny Pomorza Nadwiślańskiego. Suplement I*, red. Z. Nowak, Gdańsk 1998, s. 178–180; ks. A. Nadolny, *Ksiądz Antoni Liedtke (1904–1994)*, „Zapiski Historyczne” 1995, t. LX, z. 4, s. 192–194; Ks. E. Piszcz, *W służbie prawdy o dziejach Kościoła*, „Studia Pelplińskie” 1980, t. XI, s. 322; F. Kącki, *W służbie Kościołowi, historii i sztuce. Ks. profesor dr Antoni Liedtke – duszpasterz i naukowiec*, „Za i Przeciw”, nr 7 (1038), Warszawa 13 II 1977, s. 8; Ks. W. Mering, *Nestor kapłanów Pelplina*, „Pielgrzym. Pismo Katolickie”, R. III, Nr 14 (67), Pelplin 5 i 12 VII 1992, s. 8–9; Ks. J. St. Pasierb, *W trosce o piękno domu Bożego. Na 50-lecie kapłaństwa ks. Antoniego Liedtkego*, „Studia Pelplińskie” 1980, t. XI, s. 313–319; ks. B. Żurawski, *65-lecie kapłaństwa, żelazny jubileusz, księdza protonotariusza dra Antoniego Liedtke*, „Zwiastun. Z Życia Wejherowskiej Wspólnoty Trójcy Przenajświętszej”, nr 21, Wejherowo 16 III 1994, s. 7–9; R. Osowicka, *Pamięci księdza Antoniego Liedtke. Ocalił Biblię Gutenberga*, „Dziennik Bałtycki. Trójmiasto. Rejsy”, R. L, Nr 198 (15144), Gdańsk 26 VIII 1994, s. 6; ADP, SAL, *Korespondencja dotycząca uwięzionych i internowanych Polaków w Hiszpanii (Miranda i więzienia), działalności P.C.K. i Referatu Opieki 1941–1945* (dalej: KUIPH).

<sup>37</sup> J. Kleeberg, *Sprawozdanie z działalności dowództwa Wojsk Polskich we Francji w okresie 1940–1943 (maj)*, Londyn 4 I 1944, w: *Sprawozdanie z działalności dowództwa Wojsk Polskich we Francji w okresie 1940–1943 (maj)*, oprac. W. Biegański, „Najnowsze Dzieje Polski” 1965, t. IX, s. 154–182 (oryginał w: AIPMS, Kolekcja gen. Juliusza Kleeberga [dalej: KJK], sygn. KOL. 163).

<sup>38</sup> M.Z. Rygor-Słowikowski, *W tajnej służbie (In secret service). Polski wkład do zwycięstwa w drugiej wojnie światowej (The Polish contribution for victory in the Second World War)*, Londyn 1977; *idem*, *W tajnej służbie. Jak polski wywiad dał aliantom zwycięstwo w Afryce Północnej*, wyd. II popr., Poznań 2011.

<sup>39</sup> A. Jacewicz, *Miranda (Pamiętnik więźnia)*, Londyn 1962; *idem*, „Turyści Sikorskiego” (dalsze dzieje Jurija Dąbskiego), Londyn 1965.

<sup>40</sup> Z. Nowicki, *Złota klamra*, Toronto 1963; *idem*, *Treść i forma*, Toronto b.r. [1970].

<sup>41</sup> R. Garby-Czerniawski, *The Big Network*, London 1961.

<sup>42</sup> M. Rejewski, *Wspomnienia z mej pracy w Biurze Szyfrów Oddziału II Sztabu Głównego w latach 1930–1945. Memories of my work at the Cipher Bureau of the General Staff Second Department 1930–1945*, oprac. i red. M. Jaroszevska, M. Grajek, J. Jaworski, T. Kubiak, J. Kaczorowski, Poznań 2011 (oryginał w: CAW WBH, WBBH, Kolekcja I „Polska w latach 1918–1939” [dalej: Kolekcja I], sygn. IX.1.2.48, M. Rejewski, *Wspomnienia z mej pracy w Biurze Szyfrów Oddziału II Sztabu Głównego w latach 1930–1945*, Bydgoszcz III 1967).

<sup>43</sup> Z.J. Kapera, *The Triumph of Zygal's Sheets. The Polish Enigma in the Early 1940*, Kraków–Mogilany 2015, s. 166–174 (autor wykorzystuje w swej pracy niepublikowany dotąd „Dziennik wojenny” [War Diary] Henryka Zygalskiego).

Wysockiego<sup>44</sup>, Karola Obidniaka<sup>45</sup>, Mieczysława Pawlikowskiego<sup>46</sup>, Wacława Orzechowskiego<sup>47</sup>, Zygmunta Roniarskiego<sup>48</sup>, Stanisława Andrzeja Sobisia<sup>49</sup>, Stanisława Grudniewicza<sup>50</sup>, Jana Winczakiewicza<sup>51</sup>, Zygmunta Edwarda Haasa<sup>52</sup>, Bronisława Gubały<sup>53</sup>, Tomasza Kostucha<sup>54</sup>, Franciszka Stefana Lichnowskiego<sup>55</sup> i Antoniego Sobieralskiego<sup>56</sup>, a także częściowo biograficzny tekst literacki Stanisława Strumph-Wojtkiewicza<sup>57</sup>. Cenne informacje zawarto też we wspomnieniach dyplomatów Stanisława Zabięły<sup>58</sup> i Stanisława Schimitzka<sup>59</sup>.

<sup>44</sup> Prof. dr B.A. Wysocki, *Wspomnienia z pobytu w obozie Miranda w latach 1940–1943*, „Wojskowy Przegląd Historyczny” 1974 lipiec–wrzesień, R. XIX, nr 3 (70), s. 185–224; B.A. Wysocki, *Nad rzeką Ebro*, wstęp i oprac. K. Bugajak, Wrocław 1979; B.A. Wysocki, *On the River Ebro – Urge to Live*, Cambridge, Mass. 1986; *idem*, *Urge to Live*, Avon-by-the-Sea 1988; por. J.S. Ciechanowski, *Między nauką a propagandą. Polacy w hiszpańskim obozie internowania w Miranda de Ebro w latach 1940–1943 według historiografii wojskowej* tzw. PRL, w: *Historiografia wojskowa w PRL. Zagadnienia wybrane*, red. P. Benken, Szczecin–Warszawa 2022, s. 191–210; J.[S.] Ciechanowski, *The Necessity of Interdisciplinarity on the Example of Re-search [Research] on Destinies of Polish Military Internees in Spain during World War II*, w: *Междисциплинарность в современном социально-гуманитарном знании-2018. Академический мир и проблемы становления цифрового общества. Материалы Третьей международной научной конференции (Ростов-на-Дону, 20–22 сентября 2018 г.). Interdisciplinarity in the Modern Humanities and Social Sciences-2018. Academic World and Problems of the Digital Society Formation. Proceedings of the Third International Scientific Conference (Rostov-on-Don, 20–22 September 2018)*, T. 1/Vol. 1: *Пленарные доклады. Plenary Reports*, executive ed. E.Yu. Bazhenova / отв. ред. Е.Ю. Баженова, Ростов-на-Дону–Таганрог/Rostov-on-Don–Taganrog 2018, s. 182–194.

<sup>45</sup> K. Obidniak, *Jak zostać generałem. Wspomnienia szeregowca*, wyd. III, Łódź 1986.

<sup>46</sup> M. Pawlikowski, *Siedmiu z Halifaxa „J”*, wyd. III, Warszawa 1975.

<sup>47</sup> W. Orzechowski, *Żołnierskie bezdroża*, Warszawa 1980.

<sup>48</sup> Z. Roniarski, *Bez wiz i dewiz*, Olsztyn 1983.

<sup>49</sup> J.K. Sawicki, S.A. Sobiś, *Na alianckich szlakach 1939–1946*, Gdańsk 1985.

<sup>50</sup> S. Grudniewicz, *W Rękach Opatrzności*, Cieszyn 1998.

<sup>51</sup> J. Winczakiewicz, *Wojenko, wojenko... Wspomnienia 1939–1945*, Warszawa 1998.

<sup>52</sup> Z.E. Haas, *Epizod hiszpański*, w: *Pancernym szlakiem do Polski. Wspomnienia*, red. S. Sala, W. Sikora, Warszawa 2001, s. 23–31; Z.E. Haas, *Tryptyk epitafijny*, „Głos Żołnierza. Pismo Wojsk Lądowych”, Jednodniówka „Światowy Zjazd 1 Polskiej Dywizji Pancernej. Warszawa–Żagań 8–12 września 1999 roku”, s. 54–56.

<sup>53</sup> B. Gubała, *Za falochronem kończą się marzenia*, Gdynia 2006.

<sup>54</sup> T. Kostuch, *Podwójna pętla. Wspomnienia cichociemnego*, Warszawa 1988.

<sup>55</sup> F.S. Lichnowski, *50 lat temu. Z Francji przez Gibraltar do Szkocji*, „Spadochron. Pismo Związku Polskich Spadochroniarzy” (Londyn) 1992, R. XXXIX, nr 2–3 (129–130), s. 6–8.

<sup>56</sup> A. Sobieralski, *Ze Śniatyna do Londynu. Wspomnienia wojenne kresowego policjanta*, wstęp i oprac. L. Kania, Siedlce 2016.

<sup>57</sup> S. Strumph-Wojtkiewicz, *Gra wojenna*, wyd. II, Warszawa 1970 (autor powieści opisuje losy Tadeusza Hańczy, którego pierwowzorem był asp. Tadeusz Supronowicz – *ibidem*, podpisy pod zdjęciami po s. 32 i 352, zob. także s. 143–180); zob. także: W. Iwaniuk, *Miranda (fragmenty wspomnień)*, Berlin 2001.

<sup>58</sup> S. Zabięły, *Na posterunku we Francji*, Warszawa 1967.

<sup>59</sup> S. Schimitzek, *Na krawędzi Europy. Wspomnienia portugalskie 1939–1946*, Warszawa 1970; Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, Wrocław (dalej: BZNiO), Rękopisy

Do najważniejszych dla naszej analizy relacji autorów obcych należą memuary współpracownika polskiej sieci ewakuacyjnej „Ewa” w Andorze Francesca Viadiu Vendrella<sup>60</sup> oraz brytyjskiego oficera MI9 Aireya Neave’a<sup>61</sup>.

W pracy wykorzystano również liczne opracowania historyków krajowych i emigracyjnych na marginesie traktujące o polskiej ewakuacji wojskowej przez Pireneje, a także studia badaczy zagranicznych poświęcone ogólnie przerwom z Francji przez Hiszpanię i Andorę. Do najważniejszych z nich należą monografie autorstwa Émilienne Eychenne<sup>62</sup>, Claude’a Beneta<sup>63</sup>, Roberta Belota<sup>64</sup>, Daniela Arasy<sup>65</sup>, Josepa Calveta Bellery<sup>66</sup>, Ramóna Javiera Campo<sup>67</sup> i Gisèle Lougarot<sup>68</sup>.

W rozdziale pierwszym przedstawiono zarys sytuacji polskich wojskowych na terytorium Francji po jej klęsce oraz organizacji ich ewakuacji z tego państwa. Kolejną część opracowania poświęcono analizie systemu przerzutów oficerów i innych żołnierzy przez Hiszpanię i Andorę – sposobom przechodzenia granicy w Pirenejach, a następnie na różnych kierunkach: przez Katalonię, Andorę, Aragonię, Nawarrę i Kraj Basków, a także przez Madryt do Portugalii. Ukazano również ewakuację wojskowych z Hiszpanii po masowych zwolnieniach Polaków z obozu internowania w Miranda de Ebro oraz zarys jej dalszych etapów przez Portugalię albo Gibraltar – głównie

---

zinwentaryzowane (dalej: R), sygn. 14122/II/7–10, S. Schimitzek, *Dziennik z lat 1939–1943* (dalej: SSD), t. 7–10, Dr. S. Schimitzek, *Na krawędzi Europy. Wspomnienia z lat 1940/46*, t. 2–4; *idem*, *Dziennik 9.XI.1942–13.I.1943*, t. 5.

<sup>60</sup> F. Viadiu Vendrell, *Andorra. Cadena de evasión (1942-1944)*, trad. T. Pàmies, Barcelona 1974; F. Viadiu, *Entre el torb i la Gestapo*, Barcelona 1985.

<sup>61</sup> A. Neave, *Saturday at M.I.9. A history of underground escape lines in North-West Europe in 1940-5 by a leading organiser at M.I.9*, London 1969.

<sup>62</sup> É. Eychenne, *Les Portes de la liberté. Le franchissement clandestin de la frontière espagnole dans les Pyrénées-Orientales de 1939 à 1945*, Toulouse 1985; *eadem*, *Pyrénées de la liberté. Les évasions par l’Espagne 1939-1945*, Toulouse 1998.

<sup>63</sup> C. Benet, *Passeurs, fugitifs et espions. L’Andorre dans la Deuxième Guerre mondiale*, trad. du catalan M. Pascual, M. Berrio, Toulouse 2010.

<sup>64</sup> R. Belot, *Aux frontières de la liberté. Vichy-Madrid-Alger-Londres. S’évader de France sous l’Occupation*, Paris 1998.

<sup>65</sup> D. Arasa, *La guerra secreta del Pirineu (1939-1944). Espies, resistents i contrabandistes*, Barcelona 1994.

<sup>66</sup> J. Calvet, *Las montañas de la libertad. El paso de evadidos por los Pirineos durante la Segunda Guerra Mundial 1939-1944*, trad. L. Bigorra i Cervelló, Madrid 2010; J. Calvet, *Spain: Refuge for Jews Fleeing Nazism during the Second World War, w: Spain, the Second World War, and the Holocaust: History and Representation*, eds. S.J. Brenneis, G. Herrmann, Toronto 2020, s. 115–124; J. Calvet, *Huyendo del Holocausto. Judíos evadidos del nazismo a través del Pirineo de Lleida*, Lleida 2014.

<sup>67</sup> R.J. Campo, *Canfranc. El oro y los nazis. Tres siglos de historia*, 2 ed., Zaragoza 2014; *idem*, *La estación espía. Las claves de la derrota de los nazis en los Pirineos*, Barcelona 2006.

<sup>68</sup> G. Lougarot, *Dans l’ombre des passeurs*, Donostia 2004.

do Wielkiej Brytanii. Ostatnia, trzecia część pracy traktuje o innych aspektach przerzutów wojskowych przez Hiszpanię i Andorę z Francji do Albionu, a więc ewakuacji specjalnej polegającej na ekspedycjach kurierów Związku Walki Zbrojnej–Armii Krajowej oraz oficerów i agentów polskich tajnych służb wojskowych, a także o protestach Ambasady Niemiec w Madrycie wobec władz hiszpańskich w związku z przemykaniem przez te ostatnie oczu na polską ewakuację.

W cytatach ze źródeł zachowano oryginalną pisownię, ujednolicając jedynie interpunkcję za pomocą zapisów ujętych w nawiasach kwadratowych. Uzupełniono jednak teksty, w których nie uwzględniono polskich znaków diakrytycznych na ogół z uwagi na stosowanie zagranicznych maszyn do pisania. Nie zachowano wersalików, gdy nie miało to znaczenia dla treści, np. w przypadku zapisu wszystkich nazwisk wielkimi literami. Nazw katalońskich i baskijskich użyto zgodnie z ich oficjalnym brzmieniem z okresu wojny, a więc zazwyczaj hiszpańskim. Fragmenty tekstów w języku hiszpańskim, angielskim, francuskim i katalońskim podano w tłumaczeniu własnym. Zachowano również oryginalne zapisy bibliograficzne, w tym tytułów czasopism i publikacji.

Podziękowania za umożliwienie opublikowania tej monografii należą się JM Rektorowi Uniwersytetu Warszawskiego prof. dr. hab. Alojzemu Z. Nowakowi oraz Prorektorowi UW ds. badań prof. dr. hab. Zygmuntowi Lalakowi, Radzie Powierników Polonia Aid Foundation Trust w Londynie, a także p. Beacie Jankowiak-Konik i p. Szymonowi Morawskiemu, dyrektor i zastępcy dyrektora Wydawnictw Uniwersytetu Warszawskiego, redaktor prowadzącej p. Patrycji Szwedo-Kielczewskiej, redaktorowi dr. Kamilowi Dźwinelowi, wreszcie za cenne uwagi Recenzentom – prof. dr. hab. Jackowi Tebince i dr. hab. Pablo de la Fuente de Pablo, prof. KUL.

Wyrazy wdzięczności za pomoc w powstaniu tego opracowania są tożsame z tymi przedstawionymi w naszej monografii na temat czarnej legendy obozu w Miranda de Ebro<sup>69</sup>, choć w międzyczasie odeszły z tego świata osoby, którym składaliśmy przy tamtej okazji szczególne podziękowania: nasz Mistrz i Szef, śp. prof. Jan Kieniewicz, wybitny uczony, polihistor, w tym iberysta, zawsze w bezcenny sposób wspierający nas w badaniach naukowych i innych dziedzinach, a także nasi hiszpańscy przyjaciele: śp. prof. José Luis Gómez Urdáñez oraz śp. dr. Jesús Maroto de las Heras. RIP.

---

<sup>69</sup> J.S. Ciechanowski, *Czarna legenda*, s. 37–38; zob. także s. 19–36.